

ΘΕΟΦΡΑΣΤΟΣ ΓΕΡΟΥ, Ἀθῆναι

Ο ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ΚΑΙ Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΔΥΝΑΜΗΣ ΣΤΗΝ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΕΞΕΛΙΞΗ

Τὸ παράδειγμα τῆς φυσικῆς ἀνάπτυξης εἶναι ἡ ἀφετηρία γιὰ τὴν ἀριστοτελικὴ ἀνάλυση τῆς μεταβολῆς, τὴ διδασκαλία γιὰ τὴ *δύναμη*: ἡ ρίζα τοῦ δέντρου εἶναι δυνάμει τὸ ὥριμο δέντρο· εἶναι δυνάμει αὐτὸ ποὺ εἶναι ἐνεργεῖα τὸ ὥριμο δέντρο. Ὑπάρχει μιὰ συνέχεια φυσικῆς μεταβολῆς — οἱ σκοποὶ πρὸς τοὺς ὁποίους οἱ φυσικὲς ἀλλαγὲς κατευθύνονται εἶναι τὰ τέρματα συνεχῶν διαδικασιῶν. Στὴ στοιχειώδη μεταβολὴ καὶ εἰδικὰ στὴν ἀνάπτυξη τοῦ φυτοῦ, τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴ δυνατότητα στὴν πραγματικότητα εἶναι μιὰ ἀπλὴ συνεχῆς ἐξέλιξη· ὅμως, στὸ σημεῖο ὅπου ἡ πραγματοποίηση μπορεῖ νὰ ὀνομασθῇ ἀκριβῶς δραστηριότητα, ὅπως στὴν περίπτωση τῶν ἔμβιων σωμάτων καὶ κυρίως τοῦ ἀνθρώπου, ἔχομε φθάσει κατ' ἀνάγκη σ' ἓνα νέο καὶ ἀποφασιστικὸ στάδιο. Δὲν πρόκειται πιά γιὰ ἀπλὴ μεταβολή, ἀλλὰ γιὰ ἀνάπτυξη, ἂν ἐπιτρέπεται νὰ κάνουμε χρῆση μιᾶς «βιταλιστικῆς» ἐννοίας.

Στὴν παρούσα μελέτη τῆς ἐννοίας τῆς δυναμικότητος θὰ περιορισθῶ στὸ θέμα τῆς δυναμικότητος στὰ ἔμβια ὄντα μὲ ἐπίκεντρο τὸν ἄνθρωπο. Ἡ ἐννοία τῆς δυναμικότητος, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Ἀριστοτέλης, εἶναι ἀόριστη. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναπτύσσει στὰ *Μετὰ τὰ Φυσικά* μιὰν ἄλλη σημασία τοῦ ὅρου *δύναμις*¹, καὶ ξεχωρίζει τὶς δύο στὰ *Μεταφ.* 1045 b 8-1046 a 5: ἡ δυναμικότητα δὲν μπορεῖ νὰ ὀρισθῇ, παρὰ μόνο νὰ εἰκονισθῇ (1048 a 30 - 1048 b 1), λ.χ. ὁ ξύπνιος εἶναι δυνάμει κοιμισμένος.

Δὲν θὰ συζητήσω ἐδῶ τὴ σημασία τοῦ ὅρου «δύναμις» (ὡς ποιὸν ἢ πάθος)· θὰ σταθῶ στὴ σημασία τῆς δυναμικότητος α) ὡς ἰκανότητος, β) ὡς περάσματος ἀπὸ τὴ δυνατότητα στὴν πραγματικότητα εἴτε μέσω τῆς τέχνης εἴτε χάρις σὲ μιὰν ἐγγενῆ ἀρχή, γ) ὡς «ἐξέως» (συνήθειας ἢ διάθεσης).

Θ' ἀρχίσω μὲ τὴν πρώτη σημασία τῆς ἐννοίας «δύναμις», δηλαδὴ τὴν ἰκανότητα τὴν ὁποία θεωρῶ κατάλληλη γιὰ τὸ εἶδος τῆς δύναμης ποὺ παρουσιάζουν τὰ αἰσθητήρια ὄργανα κατὰ τὴ λειτουργία τους. Ἄς ξεκινήσω μὲ τὴν αἴσθηση τοῦ φωτός: «τὸ ὁρατὸν» εἶναι αὐτὸ ποὺ βλέπομε στὸ

1. F. E. Peters, *Greek Philosophical Terms*, New York - London 1967.

φῶς². Τὸ κάθε χρῶμα, ὅμως, προκαλεῖ μιὰ κίνηση στὸ διάφανο μέσον μεταξὺ τοῦ κάθε χρωματισμένου πράγματος καὶ τοῦ ματιοῦ ποὺ τὸ βλέπει, ὅταν τὸ μέσον τοῦτο ὑπάρχει πραγματικὰ καὶ ὄχι μόνο δυνάμει³. Ἡ πραγματοποίηση αὐτοῦ τοῦ διαφανοῦ ὡς διαφανοῦ εἶναι τὸ φῶς, ὅπως ἡ ἀπλὴ δυνατότητά του εἶναι τὸ σκοτάδι. Τὸ χρῶμα δὲν εἶναι καθαρὰ ὑποκειμενικό. Ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ μάτι, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο. Τὸ «αἰσθητικόν», ἡ δυναμικότητα τοῦ αἰσθάνεσθαι, πραγματοποιεῖται στὴν «αἴσθησιν»: τὸ «αἰσθητόν», ἡ δυναμικότητα τοῦ νὰ γίνεσαι αἰσθητός, πραγματοποιεῖται στὴν «ποίησιν αἰσθήσεως». Ἡ αἰσθητηριακὴ ἀντίληψη τοῦ χρώματος εἶναι ἡ πραγματοποίηση τοῦ «δυνάμει ὁρατοῦ». Τὸ φῶς εἶναι ἐκεῖνο ποὺ μετατρέπει τὸ δυνάμει χρῶμα σὲ ἐνεργεία, καὶ τὴ δυναμικότητα τοῦ βλέπειν σὲ μάτι, ποὺ βλέπει πραγματικὰ.

Γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ὁ ἦχος ἔχει δύο ὄψεις: τὸν «ψόφον» καὶ τὴν «φωνήν». *Ψόφος* σημαίνει ὑπόκωφος κρότος. Ἡ λέξη *φωνή* χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ δηλώσῃ τὴ λαλιά καὶ τὸν ἑναρθρο ἦχο. Ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνει τὸν ἦχο μὲ τὴν ἐνεργητικὴ σημασία του καὶ τὸν ἦχο μὲ τὴ δυναμικὴ σημασία του. Ὅπως εἶναι δυνατό ἓνα ἄτομο νὰ ἔχῃ τὴν ἱκανότητα νὰ ἀκούῃ ἀλλὰ νὰ μὴν ἀκούῃ πραγματικὰ σὲ μιὰ δοσμένη στιγμή, ἔτσι κι ἓνα πράγμα μπορεῖ νὰ ἔχῃ τὴν ιδιότητα νὰ ἡχῇ δίχως νὰ τὸ κάνῃ αὐτὸ στὴν πραγματικότητα. Διαφορὲς στὴν ποιότητα, ὅπως ἡ *ὀξύτης*, ὁ ὑψηλὸς τόνος καὶ ἡ *ἀμβλύτης*, ὁ χαμηλὸς τόνος ὑπάρχουν δυνάμει στὸν ἴδιο τὸν ἦχο, ἀλλὰ πραγματοποιοῦνται μόνο στὴν ἐνεργεία «ψόφησιν», μὲ τὸ συσχετικὸ τῆς «ἄκουσιν».

Ὅπως ἀκριβῶς δίχως φῶς, τὰ χρώματα δὲν εἶναι ὁρατά, ἂν καὶ ὑπάρχουν δυνάμει στὰ χρωματισμένα ἀντικείμενα, ἔτσι καὶ δίχως «ψόφησιν» —πραγματοποίηση τοῦ ἦχου— ἡ ποιότητα τῆς ὀξύτητας (διαπεραστικότητας) ἢ τῆς βαρύτητας/ἀμβλύτητας δὲν ἀκούγεται⁴. Ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ τὴ σχέση ἀνάμεσα σ' ἓνα αἰσθητήριο ὄργανο καὶ τὸ ἀντικείμενό του ὡς μία καὶ μόνη, ἐφόσον καὶ τὰ δύο εἶναι ταυτόχρονα πάσχοντα καὶ ἐνεργά.

2. *Φυσικά* 201b 4. Μποροῦμε λοιπὸν νὰ διακρίνωμε ἀνάμεσα στὰ δύο — ἀκριβῶς ὅπως, γιὰ νὰ δώσω ἓνα ἄλλο παράδειγμα, τὸ «χρῶμα» καὶ τὸ «ὁρατόν» εἶναι διαφορετικά — καὶ εἶναι φανερό πῶς ἡ ἐκπλήρωση αὐτοῦ ποὺ εἶναι δυνατοῦ ὡς δυνατοῦ ἀποτελεῖ τὴν κίνηση. Ἐπομένως αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι ἡ κίνηση. *Μεταφ.* 1065b32: *Ὡσπερ οὐδὲ χρῶμα ταυτὸν καὶ ὁρατόν.*

3. G. I. Beare, *Greek Theories of Elementary Cognition*, Oxford, Clarendon Press 1906, σελ. 51, 63.

4. Στὸ ἴδιο ἔργο. Αὐτὴ εἶναι ἡ πορεία ποὺ διανύει ἡ «ἀλλοίωσις», δηλαδή μιὰ πορεία ἀπὸ τὴ δυνάμει αἴσθησις στὴν ἐνεργεία αἴσθησις. Ἡ ἐνέργεια ἢ ἐντελέχεια, μὲ τὴν ὁποία ἓνα αἰσθητήριο ὄργανο εἶναι προικισμένο, εἶναι ἐκεῖνη ποὺ τὴν παίρνει ἀπὸ — ἢ τὴν ἔχει χάρη σὲ — ὁλόκληρη τὴν ψυχὴ, τῆς ὁποίας εἶναι ἓνα ξεχωριστό, κατὰ μέρος, ὄργανο.

Ἡ μεταβολὴ αὐτὴ θὰ γίνῃ κατανοητὴ μόνο ἂν θυμηθοῦμε ὅτι ἡ αἰσθητη-
ριακὴ ἱκανότητα δὲν εἶναι παρὰ μιὰ ἱκανότητα μέχρι τῆ στιγμῆ ποὺ ἀντι-
παρατίθεται στὸ ἀντικείμενό της. Εἶναι τὸ «ἓνα κάτι» ποὺ ὑπάρχει μόνο
δυνάμει, μέχρι νὰ διεγερθῇ ἀπὸ τὸ ἀντικείμενό του. Μὲ τὸν ἐρεθισμό αὐτὸ
ἀποκτᾷ ἐνέργεια.

Περνάω τώρα στὴν ἐξέταση τοῦ δεύτερου σημείου: τῇ δυναμικότητα
ὡς πέρασμα ἀπὸ τῇ δυνατότητα στὴν πραγματικότητα εἴτε διὰ μέσου μιᾶς
ἐγγενοῦς ἀρχῆς εἴτε ἀπὸ τὴν ἴδια αὐτὴν ἀρχή.

Ὅλες οἱ δυνάμεις εἶναι (α) εἴτε ἐγγενεῖς, ὅπως οἱ αἰσθήσεις εἴτε
(β) προέρχονται ἀπὸ τὴν ἄσκηση, ὅπως ἡ ἱκανότητα νὰ παίξης φλάουτο
ἢ νὰ μαθαίνης, ν' ἀποκτᾷς γνώσεις, ὅπως ἡ ἱκανότητα τοῦ τεχνίτη. Θὰ
σταθῶ στὶς ἱκανότητες ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἄσκηση ἢ τὴ διδασκαλία.
Στὴ διάρκεια τῆς ζωῆς μας διδασκόμαστε, καὶ γιὰ νὰ διδασκόμαστε, ἀσκού-
μαστε. Τὴν τέχνη ποὺ μαθαίνομε τὴ θυμόμαστε καὶ ἀφοῦ περάσουν πολλὰ
χρόνια. Δὲν ἐφαρμόζομε πάντα αὐτὰ ποὺ μαθαίνομε. Αὐτὸ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὶς
περιστάσεις. Ἐνα εἶναι βέβαιο, ὅτι ἡ μάθηση, ποὺ εἶναι μιὰ ἀλλαγὴ, δὲν
εἶναι μιὰ ἀλλαγὴ ποὺ ἀπλώνεται παντοῦ — οὔτε ἐξαφανίζεται. Καμιὰ φορὰ
χρειαζόμαστε μόνο μιὰ μικρὴ ἄσκηση, καὶ ἡ ἱκανότητά μας γιὰ ἐκτέλεση
ξανάρχεται μὲ ὅλη της τὴ δύναμη καὶ δεξιότητά.

Αὐτὸ μᾶς ὁδηγεῖ στὸ σόφισμα τῶν Μεγαρικῶν: «ἓνα ὄν δὲν μπορεῖ
νὰ ἐνεργῇ παρὰ μόνο τῇ στιγμῇ ποὺ κάνει κάτι στὴν πραγματικότητα:
ἓνα ὄν μπορεῖ νὰ ἐνεργῇ μόνο τῇ στιγμῇ ποὺ ἐνεργεῖ, ὅταν δὲ ν ἐ ν ε ρ γ ε ῖ,
δὲν μπορεῖ νὰ ἐνεργῇ». Ὅταν ἓνα πράγμα δὲν λειτουργεῖ, δὲν μπορούμε νὰ
ποῦμε πῶς εἶναι ἱκανὸ νὰ λειτουργῇ. Ἐνας ἄνθρωπος ποὺ δὲν κτίζει, λένε,
δὲν εἶναι ἱκανὸς νὰ κτίξῃ· ὁ μόνος ποὺ μπορεῖ νὰ κτίξῃ εἶναι ἐκεῖνος ποὺ
κτίζει καὶ τὴν ἴδια στιγμῇ ποὺ κτίζει. Κατὰ τὴν ἄποψη αὐτή, ἓνας ἄνθρωπος
δὲν θὰ γίνῃ κτίστης παρὰ μόνο ἂν κτίξῃ (γιατὶ τὸ νὰ εἶσαι κτίστης σημαίνει
νὰ εἶσαι ἱκανὸς νὰ κτίξης) καὶ γι' αὐτὸ φρονοῦν ὅτι κανένας δὲν εἶναι κτί-
στης ὅταν δὲν κτίξῃ πραγματικά, καὶ τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὶς ἄλλες τέχνες.

Ἡ μεγαρικὴ σχολὴ ἀρνιέται ὅχι μόνο τὴ δυναμικότητα ἀλλὰ καὶ τὴν
ἐμπειρία. Ὅφειλομε πάντοτε ν' ἀρχίζομε ἀπὸ τὴν ἀρχή· οἱ ἀνθρώπινες ἱκα-
νότητες ποὺ ἔχομε ἤδη ἀναπτύξει, ἢ οἱ ἀναπτυσσόμενες δυνατότητές μας,
δὲν εἶναι τίποτε. Ποῦ βρίσκεται ὁ φορέας τῆς μάθησης; Σύμφωνα μὲ τὴ
μεγαρικὴ σχολὴ δὲν βρίσκεται πουθενά· δὲν ὑπάρχει. Πῶς ὅμως μπορούμε
νὰ ἰσχυρισθοῦμε πῶς ὅταν ὁ τεχνίτης πάψῃ νὰ ἀσκῇ τὴν τέχνη του, παύει
αὐτόματα καὶ νὰ τὴν κατέχῃ; Κι ἂν τὸ κάνῃ αὐτό, τότε πῶς συμβαίνει καὶ
μόλις ξαναρχίσει ξαφνικὰ νὰ κτίξῃ, χρειάζεται τὴν τέχνη⁵; Τὸ ἀντικείμενο
τῆς τέχνης δὲν μπορεῖ νὰ καταστραφῇ. Ἐνας ἄνθρωπος ποὺ ἔχει μάθει τὴν

5. P. Wheelwright, *Aristotle*, Odyssey Press, 1951.

τέχνη, όταν τοῦ ἀρέσῃ κι ὅταν ἔχη τὰ ὑλικά, ἀρχίζει νὰ κτίζει. Ἐνας ἄνθρωπος ποὺ δὲν ἔχει μάθει τὴν τέχνη δὲν μπορεῖ νὰ τὸ κάνῃ αὐτό. Ὅφειλομε ν' ἀναγνωρίσωμε λοιπὸν⁶ στὸν ἕνα τὶς ἱκανότητες ποὺ λείπουν στὸν ἄλλο. Δὲν μποροῦμε νὰ ἐξηγήσωμε τὴ μεταβολὴ δίχως τὶς δυναμικότητες.

Προσωπικὰ ἔχω μιὰν ἐπιφύλαξη ὡς πρὸς τὸν τρόπο ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης ἀνασκευάζει τὴ μεγαρική σχολή. Ἡ ἐπιφύλαξή μου εἶναι ὅτι, ἂν πιστεύωμε πὼς ὑπάρχουν δυναμικότητες στοὺς ἀνθρώπους, δὲν εἶναι ὑποχρεωτικὸ νὰ τὶς περιορίσωμε σὲ μιὰ μόνο τέχνη, λ.χ. στὸ κτίσιμο. Ἄν ἔχω μιὰ δυναμικότητα νὰ χειρίζωμαι ὑλικά, μιὰ γενικὴ δεξιότητα, ἀσφαλῶς μπορῶ νὰ ἐκτελέσω ὁποιοδήποτε ἔργο, ποὺ χρειάζεται αὐτὴ τὴ δεξιότητα μὲ μιὰ μικρὴ μαθητεία· ἢ θὰ εἶμαι ἱκανὸς νὰ τὸ ἐκτελέσω ἀρκετὰ καλὰ δίχως καμιά προηγούμενη ἀσκηση ἐπὶ τόπου. Νομίζω ὑπάρχει σὲ ὠρισμένους ἀνθρώπους ἕνα εἶδος κλίσης ποὺ τοὺς βοηθάει νὰ κάνουν κάτι καλύτερα ἀπὸ ἄλλους μὲ τὸ ἴδιο ποσὸ μάθησης ἢ πείρας. Αὐτὴ ἡ γενικὴ «ἐπιδεξιότητα» εἶναι ἱκανότητα χειρισμοῦ ἢ τεχνική. Θὰ μπορούσε νὰ μεταφερθῇ ἀπὸ τὸν ἕνα τεχνικὸ τομέα σὲ ἄλλον δίχως δυσκολία.

Ὁ Ἀριστοτέλης θὰ μπορούσε ν' ἀπαντήσῃ στοὺς Μεγαρικοὺς ὅτι ὁ ἄνθρωπός μας, ὁ κτίστης, εἶναι ἱκανὸς ὄχι μόνο νὰ κτίζει ἀλλὰ καὶ νὰ κάνῃ ὁποιοδήποτε εἶδος ἐργασίας ποὺ ἀπαιτεῖ τὴ συνηθισμένη δεξιότητα. Ὅχι μόνο ἐπειδὴ ἔμαθε τὴν τέχνη τοῦ κτίστη, ἀλλὰ κυρίως ἐπειδὴ ἔχει μιὰ γενικώτερη τεχνικὴ ἱκανότητα ποὺ τὴ μεταφέρει ἄνετα ἀπὸ μιὰν εἰδικὴ τέχνη σὲ ἄλλη. Ἀκριβῶς σὲ τούτῃ τὴν ἀντίληψη, δηλαδὴ τὴ σημασία τῆς δυναμικότητας ὡς περάσματος ἀπὸ τὴ δυνατότητα στὴν πραγματικότητα εἴτε μέσω τῆς τέχνης εἴτε χάρις σὲ κάποιαν ἀνύπαρκτη ἀρχή, ἀνήκει καὶ ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὸν ποιητικὸ καὶ τὸν παθητικὸ νοῦ⁷.

Γιὰ νὰ δοῦμε πόσο ἡ ἔννοια νοῦς ταιριάζει στὴν ἀνάλυσή μας, θὰ χρειασθῇ νὰ ἐρευνήσωμε τὴν περιοχὴ τῆς ψυχῆς. Ὁ Ἀριστοτέλης φθάνει στὴν πιὸ ὀλόπλευρη ἄποψή του γιὰ τὴν ψυχὴ μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο. Ὑπάρχει μιὰ κατηγορία πραγμάτων ποὺ ὀνομάζονται οὐσίες, ἢ οὐσία (substantia) μὲ διάφορες σημασίες⁸: (α) μὲ τὴ σημασία τῆς ὕλης, ἢ ποὺ

6. Sir David Ross, *Aristotle*, London, Methuen, σ. 151-152.

7. Ἐτοιμάζωμε μιὰ ἐργασία χωριστὴ γι' αὐτὴ τὴ διάκριση ἀνάμεσα στὸν ποιητικὸ καὶ τὸν παθητικὸ νοῦ.

8. Ὁ ὅρος οὐσία χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη συχνότερα μὲ τὴν ἔννοια τοῦ «κάτι ποὺ στὸ βάθος μένει τὸ ἴδιο», σὲ ὅλες τὶς μεταβολές τῶν κατηγορημάτων καὶ τῶν τρόπων του, μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ὑποκειμένου (substantia, substratum)· σπανιότερα *Φυσικά*, 1, 189a· χρησιμοποιεῖται μὲ τὴν ἔννοια ποὺ ἔχει σὲ τοῦτο τὸ σημεῖο, δηλαδὴ ὡς «τὸ τί ἦν εἶναι», αὐτὸ ποὺ κάνει τὸ πρᾶγμα νὰ εἶναι αὐτὸ ποὺ εἶναι, μιὰ μορφή, ἕνα εἶδος (καὶ ποὺ οἱ Λατίνοι τὸ ἀπέδωσαν μὲ τὴ λέξη *essentia*).

δὲν εἶναι «ἓνα κάτι», μιὰ ἀτομικὴ πραγματικότητα· (β) μὲ τὴ σημασία τοῦ εἶδους, τῆς μορφῆς, ἢ οὐσίας (*essentia*), ποὺ χάρις αὐτὴν ἀκριβῶς ἓνα πρᾶγμα εἶναι «τόδε τι»· καὶ (γ) μὲ τὴ σημασία αὐτοῦ ποὺ ἀποτελεῖ σύνθεση καὶ τῶν δύο, τοῦ (α) καὶ τοῦ (β). Ἡ ὕλη λοιπὸν εἶναι «δύναμις» ἢ μορφή εἶναι «ἐνέργεια» (πραγματικότητα). Ἀπὸ τὴν τελευταία ὑπάρχουν δύο βαθμοί, ποὺ βρίσκονται σὲ ἀμοιβαία σχέση, ὅπως λ.χ. ἡ γνώση πρὸς τὴν ἄσκηση τῆς γνώσης⁹. Τὸ σῶμα ὡς σῶμα εἶναι τὸ ὑποκείμενο, ἐνῶ ἡ ψυχὴ, χάρις στὴν ὁποία τὸ σῶμα χαρακτηρίζεται ὡς ζωντανό, εἶναι τέτοια μόνο μὲ τὴν ἐννοια τῆς μορφῆς, οὐσία ἢ κατὰ λόγον, ἢ εἶδος. Μιὰ οὐσία ὅπως αὐτὴ εἶναι ἢ ἐντελέχεια ἢ ἐνέργεια, σὲ διάκριση ἀπὸ τὴ δύναμη.

Ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὸν ποιητικὸ καὶ τὸν παθητικὸ νοῦ περιλαμβάνεται μέσα στὴν ψυχὴ¹⁰. Ὁ ποιητικὸς νοῦς δὲν εἶναι ἓνας νοῦς ποὺ δημιουργεῖ ἐκ τοῦ μὴ ὄντος. Ἐργάζεται πάνω σ' ἓνα ὑλικὸ ποὺ τοῦ δίνεται καὶ ποὺ αὐτὸς τὸ προάγει ἀπὸ τὴ δυνατότητα στὴν πραγματικότητα¹¹. Σύμφωνα μὲ τὴ σειρά αὐτὴ ἰδεῶν, ἐκεῖνο ποὺ πάνω του ἐπενεργεῖ ὁ ποιητικὸς νοῦς εἶναι ὁ παθητικὸς¹² νοῦς, ἓνα εἶδος εὐπλαστοῦ ὕλης πάνω στὴν ὁποία ὁ ποιητικὸς νοῦς ἀποτυπώνει τὴ μορφή τῶν ἐπιστητῶν ἀντικειμένων. Ὁ ποιητικὸς νοῦς γνωρίζει πραγματικά, ἐνῶ ὁ παθητικὸς νοῦς γνωρίζει μόνο δυναμικά¹³.

Ὁ Ἀριστοτέλης ὑποστηρίζει στὰ *Μεταφυσικά* (1049 b 24) ὅτι τὸ «ἐνεργεῖα» εἶναι πρωτύτερο ἀπὸ τὸ «δυνάμει». Ἄν αὐτὸ εἶναι γενικὸς κανόνας, τότε τολμῶ νὰ πῶ ὅτι ὁ παθητικὸς νοῦς εἶναι ἓνα συστατικὸ στοιχεῖο τῆς πραγματικῆς γνώσης (τῆς «ἐνεργείας» γνώσης) ποὺ μένει στὸ μυαλὸ σὲ λανθάνουσα κατάσταση περιμένοντας τὸν ποιητικὸ νοῦ νὰ ἔλθῃ γιὰ τὴν πραγματοποίησή της. Εἶναι ἡ στιγμὴ τῆς στόχασσης, ἡ στιγμὴ ὅπου κάτι, ποὺ θεωροῦμε ὡς ἐντελῶς ἄγνωστο καὶ δυσκολονόητο γιὰ μᾶς, ξαφνικὰ γίνεται οἰκεῖο. Πρόκειται γιὰ ἓνα μέρος τῆς ἀσύννειδης διεργασίας ποὺ συντελεῖται στὸ μυαλό μας ὅλο τὸν καιρό, ἀκόμα καὶ στὸν ὕπνο μας.

Περνάω τώρα στὴν ἐξέταση τοῦ τρίτου σημείου: στὴ δύναμη ὡς «ἔξιν»,

9. Ἡ ἐντελέχεια ἔχει διαβαθμίσεις: ἢ μιὰ ἀντιστοιχεῖ στὴν ἐπιστήμη (στὴ γνώση) καὶ ἢ ἄλλῃ στὸ θεωρεῖν (ἄσκηση τῆς γνώσης).

10. Ross, *Aristotle*, ὁ.π.

11. Ποιητικὸς νοῦς — ὁ *κινῶν*, ποὺ θέτει σὲ κίνηση τὸν παθητικὸ νοῦ. (Τὸ ἀναφέρει ὁ Ross καὶ ἀνήκει στὸν Θεόφραστο.)

12. Ross, *Aristotle*, ὁ.π.

13. Δέχομαι ἐδῶ τὸ βασικὸ περιεχόμενο τῆς Ψυχολογίας τοῦ Ἀριστοτέλους: ὅτι ἔχομε ἐνότητα ψυχῆς - σώματος, καὶ θεωρῶ, στὸν συλλογισμό μου, τὸν ποιητικὸ νοῦ ὡς ἐνεργὸ-πραγματικὸ σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν παθητικὸ-δυναμικὸ.

συνήθεια ἢ διάθεση, ἰκανότητα¹⁴. Ὁ ὅρος «ἔξις» (ἀπὸ τὸ ἔχομαι), ἔχει κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη τρεῖς διαφορετικὲς σημασίες: (α) ἓνα εἶδος δραστηριότητος ἐκείνου ποὺ ἔχει μιὰ κίνηση· (β) μιὰ διάθεση καλὴ ἢ κακὴ· (γ) ἓνα μέρος μιᾶς τέτοιας διάθεσης.

Θὰ ἀσχοληθῶ μὲ τὴ δεύτερη καὶ τὴν τρίτη σημασία τοῦ ὅρου «ἔξις», γιατί νομίζω πὼς οἱ δυὸ αὐτὲς σημασίες ἔχουν μιὰ χρονικὴ διάταξη μὲ κάποια μορφή διάρκειας. Σύμφωνα μὲ τὸν ὅρισμό ἢ συνήθεια εἶναι ἔξις ποὺ χαρακτηρίζεται ὡς ἀποτέλεσμα τοῦ ἥθους· σὲ ἀντίθεση μὲ μιὰ πιὸ μεταβατικὴ κατάσταση, ἢ ἔξις¹⁵ εἶναι, σὲ ὠρισμένες συνθήκες, μιὰ μόνιμη κατάσταση ἢ συνήθεια, τοῦ σώματος καὶ τοῦ πνεύματος¹⁶. Θὰ σταθῶ στὴ δεύτερη σημασία —μόνιμη κατάσταση ἢ συνήθεια— ποὺ σχετίζεται μὲ τὴν παροῦσα μελέτη, καὶ ποὺ ἀντιστοιχεῖ μὲ τὴ δεύτερη σημασία τῆς λέξης στὸ κείμενο τοῦ Ἀριστοτέλους, συνήθως, μιὰ διάθεση, καλὴ εἴτε κακὴ. Καὶ ἢ μιὰ καὶ ἢ ἄλλη εἶναι μιὰ δύναμη, μιὰ ἰκανότητα. Ἀκόμα καὶ ἢ διάπλαση τῆς συνήθειας ἢ μᾶλλον οἱ διαμορφωμένες συνήθειες εἶναι διαθέσεις γιὰ μιὰ νέα κατάσταση μάθησης, δηλαδὴ εἶναι δυναμικότητες. Ἡ ἀνάμνηση εἶναι κι αὐτὴ μιὰ ἰκανότητα ποὺ δὲν τὴ μοιραζόμαστε μὲ κανένα ἄλλο ζῶο. Ἡ μνήμη, σὲ διάκριση ἀπὸ τὴν ἀπλὴ αἴσθηση, ἀναπτύσσεται ὡς μιὰ «ἔξις». Εἶναι μιὰ ἐπίκτητη, συνηθισμένη ἐπανάληψη τοῦ ἔργου ποὺ τείνει νὰ μεγαλώσῃ σὲ ἰκανότητα. Μιὰ τυπικὴ διάθεση γίνεται δυναμικότητα γιὰ κάποιο εἶδος πραγματοποίησης. Εἶναι ἓνας ἐθισμὸς ποὺ γίνεται μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου μιὰ «ὑποδοχή», δέκτης γιὰ μιὰ νέα ἀνάπτυξη. Ἡ «ἔξις» γίνεται «δευτέρα φύσις».

Τὸ θεμελιακὸ αἶτημα τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἀριστοτέλους εἶναι μιὰ ἔσχατη μεταφυσικὴ ἀρχή: ἢ προτεραιότητα τῆς ἐνέργειας ἐναντι τῆς δύναμης, τῆς πραγματικότητας ἐναντι τῆς δυνατότητας, τοῦ τέλεια ἀναπτυγμένου ἐναντι τοῦ ἐμβρυακοῦ, τοῦ ὥριμου ἐναντι τοῦ ἀνώριμου, καὶ τοῦ τέλους τοῦ δρόμου ὡς παρόντος τέρματος ἐναντι τοῦ δρόμου ποὺ ὁδηγεῖ σ' αὐτό. Μποροῦμε ὅμως νὰ ξεχωρίσωμε ἓνα εἶδος ἀναπτυξιακῆς ἱεραρχίας στὸ σύστημά του. Οἱ κατώτερες λειτουργίες ὑπάρχουν δυνάμει στὴν ἀνώτερη

14. "Ἐξις δὲ λέγεται ἓνα μὲν τρόπον οἷον ἐνέργειά τις τοῦ ἔχοντος καὶ ἐχομένου, ὥσπερ πρᾶξις τις ἢ κίνησις· ὅταν γὰρ τὸ μὲν ποιῇ τὸ δὲ ποιῇται, ἔστι ποίησις μεταξὺ· οὕτω καὶ τοῦ ἔχοντος ἐσθῆτα καὶ τῆς ἐχομένης ἐσθῆτος ἔστι μεταξὺ ἔξις· ταύτην μὲν οὖν φανερόν ὅτι οὐκ ἐνδέχεται ἔχειν ἔξιν· εἰς ἄπειρον γὰρ βαδιεῖται, εἰ τοῦ ἐχομένου ἔσται ἔχει τὴν ἔξιν, ἄλλον δὲ τρόπον ἔξις λέγεται διάθεσις καθ' ἣν εὖ ἢ κακῶς διάκειται τὸ διακείμενον, καὶ ἢ καθ' αὐτὸ ἢ πρὸς ἄλλο, οἷον ἢ ὑγίεια ἔξις τις· διάθεσις γὰρ ἐστι τοιαύτη, ἔτι ἔξις λέγεται ἂν ἢ μόριον διαθέσεως τοιαύτης· διὸ καὶ ἢ τῶν μερῶν ἀρετὴ ἔξις τις ἔστι.

15. Peters, *Greek Philosophical Terms*.

16. Liddel and Scott, *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1968.

λειτουργία¹⁷. Ἡ ὑψιστη πράξη τῆς σκέψης βρίσκεται σὲ μιὰν ἀλυσίδα συνεχοῦς ἀνάπτυξης μὲ τὴν αἴσθησις ὡς τὴν κατώτερη μορφή διάγνωσης¹⁸. Αὐτὸ συνεπάγεται ὅτι ἔχομε ἐδῶ τὴν ἐνότητα τῆς ψυχῆς. Ἡ ψυχὴ εἶναι ὁ τρόπος ποὺ τὸ σῶμα ἐργάζεται: κι αὐτὸ εἶναι ὅλο. Πάνω μάλιστα, σὲ τούτη τὴν ἐνότητα οἰκοδομοῦμε μιὰ θεωρία τῆς ἀνάπτυξης, ἀλλὰ ἓνα εἶδος ἀνάπτυξης διαφορετικὸ ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ ἡ θεωρία τῆς ἐξέλιξης μᾶς ἐπιτρέπει νὰ κάνωμε. Ὑπάρχουν σήμερα πολλὲς ἀποδείξεις, λ.χ. ἀπὸ τὸν τομέα τῆς γεωλογίας, ποὺ ἀνατρέπουν τὴ θεμελιακὴ ἀρχὴ τοῦ Ἀριστοτέλους, ὅτι παντοῦ τὸ τέλεια ἀναπτυγμένο προπορεύεται ἀπὸ τὸ ἐμβρυακό. Ἡ ἐξελικτικὴ (evolutionary) ἄποψη θὰ ἔλεγε πὼς τὸ πιὸ σύνθετο ὑπάρχει δυνάμει στὸ ἀπλό.

Ἀπὸ τὴν ἄποψη ὅμως τῆς οἰκοδόμησης μιᾶς θεωρίας τῆς ἀγωγῆς, ἡ ἀναπτυξιακὴ ἄποψη τοῦ Ἀριστοτέλους παίζει ἓνα πολὺ σημαντικὸ ρόλο. Συνηθίσαμε νὰ ἀντικρύζωμε τὶς ὑπάρχουσες θεωρίες γιὰ τὴν ἐξέλιξη ἀπὸ μιὰν αἰσιόδοξη ἢ ἀπαισιόδοξη σκοπιά. Ἡ διαδικασία τοῦ Ἀριστοτέλους γιὰ τὴν προτεραιότητα τῆς ἐνέργειας τὸν ὁδηγεῖ στὸ νὰ ἀρνιέται τὴν ὑπαρξὴ ὅποιασδήποτε κακῆς ἀρχῆς στὸν κόσμον¹⁹. Κι αὐτὴ ἡ ἄρνησις διευρύνει τὶς δυνατότητες τῆς ἀγωγῆς.

17. *Περὶ ψυχῆς* 414b1-24.

18. *Ἀναλ.* *Υστ.* 99b35: Κι ὅσον ἀφορᾷ αὐτὴ τὴν ἱκανότητα (γιὰ γνώση), ἡ πείρα μᾶς δείχνει πὼς εἶναι μιὰ ιδιότητα ὅλων τῶν ζώων. Πράγματι, τὰ ζῶα ἔχουν ἀπὸ τὴ φύση τὴν ἱκανότητα νὰ διακρίνουν, ἱκανότητα ποὺ τὴν ὀνομάζομε (αἰσθητηριακὴ) ἀντίληψη.

Ἡ φράση αὐτὴ εἶναι πολὺ σημαντικὴ γιὰ τὴν κατανόηση τῆς ἀριστοτελικῆς γνωσιολογίας. Ἡ ἱκανότητα νὰ γνωρίζωμε τὶς ἀρχὲς εἶναι κοινὴ στὸν ἄνθρωπο καὶ τὸ ζῶο: εἶναι ἡ ἱκανότητα νὰ διακρίνωμε κάτι στὴν πραγματικότητα μέσω τῆς ἀντίληψης (δύναμις κριτικῆ). Ἡ ἀντίληψη εἶναι ἡ ἴδια μὲ τὴν «αἴσθησιν». Τὴ διαπίστωση αὐτὴ ἀκολουθεῖ μιὰ ψυχοφυσιολογικὴ ἐξήγηση τοῦ σχηματισμοῦ τῶν ἐννοιῶν καί, γενικά, τῆς γνώσης.

19. *Μεταφ.* 1051a5-23: Εἶναι λοιπὸν φανερό ὅτι ἡ «ἐνέργεια» ἔχει τὸ προβάδισμα τόσο ἐναντι τῆς δυνάμεως ὅσο καὶ ἐναντι σὲ κάθε ἀρχὴ μεταβολῆς. Τὸ ὅτι ἡ ἐνέργεια εἶναι ἐπίσης καλύτερη καὶ ἔχει μεγαλύτερη ἀξία ἀπὸ τὴν καλὴ δύναμη φαίνεται ἀπὸ τὸ ἀκόλουθο ἐπιχείρημα. Κάθε τι γιὰ τὸ ὁποῖο λέμε ὅτι μπορεῖ νὰ κάνη κάτι, εἶναι ζωντανὸ ἱκανὸ γιὰ ἀντιθέσεις, λ.χ. αὐτὸ γιὰ τὸ ὁποῖο λέμε ὅτι μπορεῖ νὰ εἶναι καλὰ στὴν υἱεία του εἶναι τὸ ἴδιο μ' αὐτὸ ποὺ μπορεῖ νὰ εἶναι ἄρρωστο· ἔχει ταυτόχρονα καὶ τὶς δύο δυνάμεις... Εἶναι φανερό λοιπὸν πὼς τὸ κακὸ δὲν ὑπάρχει χωρὶς ἀπὸ κακὰ ὄντα· γιὰ τὸ κακὸ εἶναι ἀπὸ τὴ φύση του μεταγενέστερο ἀπὸ τὴ δύναμη. Κι ἐπομένως μποροῦμε νὰ ποῦμε ἐπίσης ὅτι στὰ ὄντα ποὺ ὑπάρχουν ἀπὸ τὴν ἀρχή, δηλαδὴ στὰ αἰώνια ὄντα, δὲν ὑπάρχει ὄν κακὸ, τίποτε ἐλαττωματικὸ, τίποτε διεφθαρμένο (γιατὶ ἡ διαφθορά εἶναι κάτι κακὸ).

ARISTOTLE'S CONCEPT OF ΔΥΝΑΜΙΣ IN HUMAN DEVELOPMENT

S u m m a r y.

The doctrine of δύναμις provides the stepping stone for Aristotle's analysis of change. The seed of a tree is potentially the mature tree.

In present discussion of the notion of potentiality, I will limit myself and the reader to the argument on the potentiality in living things with a focus on man. I will concentrate the discussion on the meaning of potentiality a) as capacity, b) as a passage from potency to actuality either through art or by an innate principle, c) as ἐξίς:

a. Every sensory faculty is nothing but a faculty which exists only potentially, until the object stimulates it. Thus it acquires actuality.

b. We discuss here the Megarian fallacy: A thing can act only when it is actually doing something. A man who is not building, the fallacy says, cannot build. The Megarian school not only denies potentiality but also experience. Aristotle refutes the Megarian school. My reservation about the way that Aristotle refutes the Megarian school is that if we believe that there are potentialities in men, it is not necessary to limit the potentiality in one particular craft e.g. building.

If actuality is prior to potency, I dare say that passive reason is a constituent of actual knowledge, which rests in the mind in a latent condition, waiting for the active reason to come for its realization. This is the moment of contemplation, the moment when something which we consider as entirely unknown and hard for us to comprehend, suddenly becomes familiar. This is part of the unconscious work which is taking place in our mind all the time and even when we are asleep.

c. Ἐξίς, according to Aristotle, has three different meanings: 1. Activity 2. disposition 3. a kind of such a disposition. The second meaning is a permanent condition or habit. Either of these is a potentiality, a capability. A formal disposition becomes potentiality for some kind of actualization. Ἐξίς becomes second φύσις.

The basic postulate of Aristotle that everywhere the fully developed is prior to the embryonic has been reversed by recent geological evidence. But for the point of view of building a theory of education this developmental view of Aristotle has a very important role. Aristotle's doctrine of the priority of actuality leads him to deny the existence of any evil principle in the world (*Meta.* 1051 a 5-23), which broadens the possibilities of education.

Athens

Theophrastos Yerou